

PƏRVİN QƏRİBOVA*

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ FUNKSIONAL ŞƏKİLÇİLƏR VƏ PSIXOLİNGVİSTİKA

Keçən əsrin sonlarından başlayaraq dünya dilçiliyində dünyanı dərk etmənin aktiv subyekti olan insan amilinə xüsusi fikir verilir; dərk etmə prosesində insanın oynadığı rolun böyük olması və xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi vurğulanır. Ənənəvi, fəlsəfi, tarixi-müqayisəli, struktur dilçilik mərhələlərini keçib gələn müasir dilçiliyin dilə belə yanaşmasını antropoloji yanaşma adlandırırlar.

Azərbaycan və türk dillərində işlənən funksional şəkilçilərə koqnitiv dilçilik metodları ilə yanaşmaq mümkündür və lazımlıdır. Məqalədə sözdüzəldici şəkilçilərin psixolingvistik xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Azərbaycan və türk dillərindəki funksional şəkilçiləri Azərbaycan və türk xalqlarının düşüncəsindəki dil mənzərəsi fonunda araşdırmaya cəlb etmək olar.

Açar sözlər: koqnitiv, şəkilçi, funksionallıq, psixolingvistika, konsepsiya.

Giriş

Azərbaycan və türk dillərində işlənən funksional şəkilçilərə koqnitiv dilçilik metodları ilə yanaşmaq mümkündür və lazımlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, koqnitiv dilçilikdə tədqiqatın əsasında sözlər, frazeoloji vahidlər durur. Həmin vahidləri tədqiq etməklə həmin dilin daşıyıcılarının düşüncəsindəki dil mənzərəsini müəyyən etmək olar. Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri belə bir müddəanı müdafiə edirdilər ki, leksika və sintaksisdə olmayan semantika morfolojiyada ola bilməz. Yəni morfolojiyada şəkilçi morfemlərlə ifadə olunan semantikanı ayrı-ayrı leksik vahidlər və söz birləşmələri, cümlələr vasitəsi ilə ifadə etmək olar. Biz bu müddəanı qəbul edirik və güman edirik ki, Azərbaycan və türk dillərindəki funksional şəkilçiləri Azərbaycan və türk xalqlarının düşüncəsindəki dil mənzərəsi fonunda araşdırmaya cəlb etmək olar.

Əsas təhlil

Azərbaycan və türk dillərindəki funksional şəkilçilərdən biri kəmiyyət konseptinin cizgilərini özündə daşıyan cəmlilik şəkilçiləridir. Bu dillərdə ətraf aləmin kəmiyyət xarakteristikasını vermək üçün *-lar²* və *-gil (-gillər / -giller)* şəkilçilərindən istifadə olunur. Tədqiq etdiyimiz dillərdə bu anlayış, yəni kəmiyyət anlayışı leksik və sintaktik yollarla da ifadə oluna bilər. Azərbaycanlılar və türklərdə dünyanın dil mənzərəsinin kəmiyyət konsepti ilə bağlı bütün cizgiləri, kiçik fərqləri nəzərə almasaq, uyğun gəlir. Bu, həmin xalqların ümumi keçmişə malik olmaları ilə sıx bağlıdır. Kəmiyyət anlayışı uzun sürən tarixi inkişaf nəticəsində formalaşır. Tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, kəmiyyət anlayışı bir vaxtlar keyfiyyət anlayışının tərkib hissəsi olmuşdur. Bu dövrdə ətraf aləmin kəmiyyət müxtəlifliyi insanlar tərəfindən keyfiyyət müxtəlifliyi kimi qəbul olunmuşdur. Daha sonralar kəmiyyət anlayışı keyfiyyət anlayışından ayrılmış və mücərrədliyin yüksək həddinə çatmışdır. Türk xalqlarının təfəkküründə cəmliliyi əmələ gətirən ayrı-ayrı elementlərin sayca çoxluğu və azlığı nəzərə alınmır. Yəni çoxluğun həcmi müəyyən etmək üçün türk dillərində xüsusi morfoloji formantlar yoxdur. Məlumdur ki, dünyanın bir çox dillərində cəmliliyi təşkil edən vahidlərin az, yaxud çox olması xüsusi formantlarla ifadə oluna bilər. Azərbaycan və türk dillərində həddudlu və həddudsuz cəmliliyi ifadə etmək üçün xüsusi formantların olmaması bu dil daşıyıcılarının düşüncəsindəki dünyanın dil mənzərəsinin xarakterik cizgiləridir. Azərbaycan və türk dillərində əşyaların canlı və ya cansız olmasına görə cəm şəkilləri fərqləndirilmir. D.Aksan yazır ki, fars dilində cəmlilik düzəldilərkən isimlərin əlaqəli olduğu əşyaların canlı və cansız olmasına görə fərqli cəm şəkilçiləri istifadə olunur: canlılar üçün *-an*, cansızlar üçün *-ha* şəkilçiləri. Məsələn, *zen* “qadın” ~ *zena:n* “qadınlar”; *ab* “su” ~ *abha* “sular” [1, s.256]. Yaxud Papua dillərinə aid olan avyu dilində “canlı” sinifə aid olan isimlər cəmlilik mənasını xüsusi qrammatik vahidlə - şəkilçi ilə ifadə edirlər. Məsələn, *omono* “uşaq” - *omono oqho* “uşaqlar”. “Cansız” sinifə aid olunan isimlər isə cəmlilik mənasını reduplikasiya ilə qazanırlar. Müq. et: *moka* «əyalət» - *moka moka* «əyalətlər» [3, s.155-156]. Deməli, azərbaycanlıların və türklərin düşüncəsindəki dünya modeli

ətraf aləmdəki əşya və hadisələri siniflərə ayırmır, onların arasında bərabərlik görür. Qədim türklər özlərini təbiətə qarşı qoymurdular, özlərini təbiətin bir hissəsi hesab edirdilər. Bu səbəbdən də onların düşüncəsindəki dünyanın dil mənzərəsində ətraf aləmdəki əşya və hadisələr siniflərə bölünmürdü.

Nə Azərbaycan, nə də türk dilində əşya və hadisələrin iki, cüt olması şəkilçi vasitəsi ilə ifadə olunur. Dünyanın bir sıra dillərində qrammatik kəmiyyət kateqoriyasında yalnız “tək - cəm” deyil, eləcə də “tək - ikilik - cəm”, “tək - ikilik - üçlük - cəm”, “tək - ikilik - üçlük - dördlük - cəm” qarşıdurması müşahidə olunur. Bu dillərdə yalnız “tək - cəm” qarşıdurmasının mövcudluğu bu dil daşıyıcılarını düşüncəsindəki dünya modeli ilə bağlıdır. Türk düşüncəsindəki dünyanın dil mənzərəsi binar oppozisiyaları qəbul etmir. Binar oppozisiyaların yaranmasının əsas səbəblərindən biri təbiətdə cüt olan əşya və hadisələrin bərabər ziddiyyət kimi qəbul olunmasıdır. Məsələn, qaranlıq və işıq, xeyir və şər belə qarşıdurmaya misal ola bilər. Atəşpərəstliyi yaradan fars təfəkküründə qaranlıq, şər xaosa bərabər tutulur, qaranlığın işığa, şərin xeyrə qalib gəlməsi xaosun kosmos üzərindəki qələbəsi kimi qiymətləndirilir. Məhz buna görə də fars təfəkküründə qaranlıq və işıq, xeyirlə şər antoqonist münasibətdədir. Türk təfəkküründə belə qarşıdurma yoxdur. Qaranlıqla işıq, xeyirlə şər kosmosun ayrı-ayrı elementləri kimi qəbul olunur ki, burada da antoqonizmə yer yoxdur. Məhz bu cəhət türk dillərində ikiliyi ifadə etmək üçün xüsusi şəkilçinin meydana çıxmasının qarşısını alır.

Müasir Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq qədim türk dilində cəmlik şəkilçiləri az işlənir. Qədim türk dilindəki bu dil hadisəsinə münasibət bildirən Ə. Rəcəbli yazır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrindən ən böyüyü olan Kül tiginin şərəfinə olan abidədə *-lar*, *-lər* şəkilçisi cəmi 13 sözdə işlənir, bundan da 9 təsadüfdə *-lər* şəkilçisi *bəg* sözünə əlavə edilir. Digər abidələrdə, xüsusən Orxon kitabələrində *-lar*, *-lər* şəkilçisinin işlənməsinə daha az təsadüf edilir. Görünür, Orxon-Yenisey abidələri dövründə qədim türk qəbilələrinin dilində qeyri-müəyyən cəmlik kimi mücərrəd anlayış o qədər də yüksək inkişaf etməmiş imiş. Bəlkə də abidələrin dilinin üslubu onlarda qeyri-müəyyən cəmlik kateqoriyasının işlədilməsinə imkan verməmişdir. Hər halda göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində 50-55 sözdə *-lar*, *-lər* şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən cəmlik yaradıldığına təsadüf edirik. Başqa ünsürlərlə (miqdar sayları istisna olunmaqla) cəmlik anlayışı yaradılmasına daha az təsadüf edilir [5, s.69]. Müəllif nümunə kimi *bəglər* “bəylər”, *öglər* “analar”, *əkələr* “bibilər”, *kunçuyar* “arvadlar”, *kəlinlər* “gəlinlər”, *küdəgülar* “kürəkənlər” sözlərini nümunə göstərir [5, s.68]. Qeyd edək ki, bu fikrə digər tədqiqatçılarda da rast gəlirik. Məsələn, K. Qrönbekə görə, qədim türk dilində cəmlik şəkilçilərinin yalnız bir neçə titul və qohumluq bildirən sözə artırılmışdır ki, bu da qədim türk dilində çoxluğun bərabərlik bildirdiyini göstərir. O, buna nümunə kimi abidələrin dilində işlənmiş *bəglər*, *ekelerim*, *öglerim*, *kunçuyarım* sözlərini göstərir. Əlbəttə, qədim türk dilində cəmlik şəkilçilərinin az işlənməsi təkzibolunmaz faktdır. Lakin bu faktın Ə. Rəcəbli kimi, “Orxon-Yenisey abidələri dövründə qədim türk qəbilələrinin dilində qeyri-müəyyən cəmlik kimi mücərrəd anlayış o qədər də yüksək inkişaf etməmiş imiş” şəklində izahı da qənaətbəxş sayıla bilməz. Sarı dənizdən Karpat dağlarına qədər minlərlə kilometr uzanan bir ərazidə uzunömürlü imperiya quran bir etnosun təfəkküründə mücərrəd kəmiyyət anlayışının olmadığını söyləmək heç cür özünü doğrulda bilməz. Biz məslənin başqa cür şərhini daha düzgün hesab edirik.

Qədim türk dilində sözün cəm şəkilçisi qəbul etməmiş forması yalnız təkli bildirmir, eyni zamanda ümumini də ifadə edir. Bu dildə əşya və hadisələrin təkliyini bildirmək üçün ayrıca morfoloji element də yoxdur. M.Qıpçaq bu münasibətlə yazır ki, korrelyasiya təşkil edən çoxlu qrammatik kateqoriyaların sıfır morfemə malik olan hissəsi həmin kateqoriyanın yalnız özünəməxsus xüsusi mənasını əks etdirmir. Bu baxımdan da sıfır morfemə malik olan söz cəmlik mənasının ifadəsi baxımından kənarda qalmır. Təkcə türk dilləri deyil, eləcə də digər sintetik-iltisqa dillərin verdiyi faktlar göstərir ki, bu dillərdə sıfır morfemə malik olan forma qrammatik cəmliyi ifadə edə bilər. Belə ki, cümlənin mübtədası kəmiyyət anlayışı ifadəsinin ümumi (yaxud mütləq) formasında olarsa, *fel* - xəbər cəmdə ola bilər. Bu isə həmin mübtədanın ifadə olunduğu ismin kvantitativ aktuallaşmasını göstərir ki, bunun vasitəsilə o, cəmlik anlayışını ifadə edə bilər [3, s.162-163]. V.Z. Panfilovun bu münasibətlə söylədiyi bir mülahizə də bu baxımdan əhəmiyyətlidir: “Cəm formalarının heç də həmişə kvantitativ aktuallaşma funksiyasını yerinə yetirməsi faktı özlüyündə heç bir istisna təşkil etmir; çoxmənalılıq və omonimlik təkcə leksikaya deyil, eləcə də istənilən dilin qrammatik formalarına da aiddir” [9, s.243-244].

Buradan aydın olur ki, qədim türk dilində cəmlik şəkilçilərinin az işlənməsi türk düşüncəsində

müərrəd cəmlik anlayışının olmaması ilə deyil, cəmlik ifadə edən sözün kvantitativ aktuallaşmaması ilə izah oluna bilər. Bu isə öz növbəsində qədim türk təfəkküründəki dünyanın dil mənzərəsi ilə həmahəngdir. Qədim türk dilində cəmlik şəkilçilərinin (-lar², -an², -at²) artırıldığı sözlərin təhlili göstərir ki, buradakı cəmlik şəkilçiləri cəmlik semantikasından daha çox hörmət, sayğı ifadə edir. Müasir Azərbaycan və türk dillərində -lar² şəkilçisinin bu mövqedə işlənməsi, yəni cəmlik əvəzinə hörmət, sayğı ifadə etməsi indi də özünü göstərir. M.Hengirmen türk dilində feillərlə işlənən -lar² şəkilçisinin təkdə olan önəmli şəxslərə hörmət semantikasını ifadə etdiyini göstərir. Müq. et: *Sayın başbakanımız törene təşrif ettiler. Sayın cumhurbaşkanımız bir konuşma yapacaklar. Hanımefendi bu geziye katılacaklarmı? Beyefendi, bu akşam yemek yeyeceklermi?* [2, s.281]. Bu cəhət adlarla işlənən -lar² şəkilçisində də özünü göstərir: *Bizler Orhan Velileri, Sait Faikləri okuyarak böyüdüük* [2, s.280]. Azərbaycan dilində -lar² şəkilçisinin uyğun funksiyası ilə qarşılaşırıq. Belə ki, Azərbaycan dilində də bu morfem hörmət, sayğı ifadə edə bilər. Müq. et: *bizlər, sizlər, zati-aliləri, Həsənov cənablarına* və s. Lakin qeyd olunmalıdır ki, türk dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində -lar² şəkilçisinin hörmət, sayğı semantikasında işlənməsi o qədər də geniş yayılmayıb.

Deməli, Azərbaycan və türk dillərində funksional şəkilçi kimi işlənən cəmlik şəkilçiləri bu dil daşıyıcılarının düşüncəsindəki kəmiyyət konseptinin cizgilərini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Diminutivlik semantikasını dünyanın dil mənzərəsinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Məlum olduğu kimi, dünyanın dil mənzərəsi bütün varlığın xalqın çoxəsrlik təcrübəsi nəticəsində işlənilib hazırlanmış və dil nominasiyası vasitələri ilə həyata keçirilən cizgiləridir. Dünyanın dil mənzərəsi konseptlərdən və onlar arasındakı əlaqələrdən ibarətdir. İstənilən dilin konseptual aləmi onu digər dillərdən fərqləndirən seqmentlərə malikdir ki, məhz onların köməyi ilə dünyanın dil mənzərəsinin inikasında fərqləri əks etdirə bilər [7, s.12].

Azərbaycan və türk dillərində funksional şəkilçi funksiyasını yerinə yetirən morfemlər içərisində kiçiltmə və diminutiv şəkilçilərin xüsusi yeri var. Qeyd edək ki, “kiçik” və “sevimli” konseptlərinin müəyyən kəsişmə nöqtələri var. Böyük və nataraz əşyaların əzizləndiyi müşahidə olunmur. Məhz buna görə “sevimli” konseptinin yaratdığı assosiasiyalardan biri kiçiklikdir. Bundan əlavə, gözəl və yaxşı assosiasiyaları da “sevimli” konseptini müşayiət edir.

Azərbaycan və türk dillərində kiçiltmə-əzizləmə və böyütmə mənaları qrammatik qarşılıqlıq yaratmır (Müq. et: rus dilində бабонька ~ бабища, стульчик ~ стулице). Yəni kiçiltmə-əzizləmə semantikasını xüsusi şəkilçilərlə də ifadə oluna bildiyi halda, böyütmə mənası daha çox sözlərin tam və yarımcıq reduplikasiyası, eləcə də sifətlərin isimlərlə birləşməsi yolu ilə ifadə olunur. Türk dillərində böyütmə şəkilçilərinin olmaması probleminə münasibət bildirən Y.İ. Ubryatova yazır: “Yakut dilində belə şəkilçilərin olmaması faktı bir də ona görə maraqlıdır ki, yakut dilinin bir neçə kiçiltmə-əzizləmə şəkilçisi aldığı tunqus-mancur dillərində belə şəkilçilər çoxdur. Burada tamamilə aydın görünür ki, bir dil digər dildən nəyi əxz eləyir. Əslində türk dillərində kiçiltmə şəkilçiləri çoxdur. Onların hamısı yakut dilində də özünü göstərir; onlara tunqus-mancur dillərindən alınmış analogi şəkilçilər də əlavə olunmuşdur. Çünki bu, yakut dilinin daxili inkişaf xəttinin tələblərinə cavab verir. Əksinə, böyütmə-alçaldıcı şəkilçilər bütün türk dilləri üçün xarakterik deyil və yakut dili də evenk dilində olan çoxsaylı böyütmə-alçaldıcı şəkilçilərdən heç birini əxz etməyib” [10, s.264].

Y.İ. Ubryatovanın yakut dili materialları əsasında apardığı müşahidələr kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Çünki Azərbaycan və türk dillərində də alçaldıcı-təhqiredici semantika şəkilçi morfemlər vasitəsi ilə ifadə olunmur. Buradan çıxış edərək deyə bilərik ki, azərbaycanlı və türkün düşüncəsindəki dünyanın dil mənzərəsində başqasını alçaltmaq yolu ilə özünün böyüklüyünü göstərmək yoxdur. Azərbaycanlı və türkün düşüncəsində kiçiltmə yalnız əzizləmə semantikasını ifadə etmək üçün istifadə olunur ki, bu da türk xalqlarının dünyaya baxışının aparıcı cizgisi hesab oluna bilər. Məsələn, əcdadlarımız dünyanı olduğu kimi qəbul edirdilər və onlarda ətraf mühitə qarşı aqressiv münasibət yox idi. Hər şeyin yerinin dəqiq bilindiği bir cəmiyyətdə yaşadıkları üçün onu dəyişməyə də cəhd göstərmirdilər.

Son dövrlərdə bəzi türk dillərində alçaldıcı-təhqiredici semantikanın şəkilçi morfemlərlə ifadəsi hallarına da təsadüf edilir. Məsələn, özbək dilində kiçiltmə şəkilçiləri qadınlaşdırma semantikasını ifadə etmək üçün istifadə olunur. A.N. Kononov bu münasibətlə yazır ki, bu təzahür məhsuldar olmayıb, bir tərəfdən yalnız yuxarı təbəqəyə məxsus qadın adlarında, həmçinin qohumluq terminlərində, digər tərəfdən isə

təsərrüfatda istifadə olunan heyvan adlarında müşahidə olunur. Bu zaman kiçiltmə şəkilçiləri olan *-im* (*xonim* “xanım”, *xon* “xan” sözündən), *-ça* (*biçça* > *biça* // *beka* ~ *bika* ~ *biyka* “bəyin arvadı ~ qızı”; *biça* // *boybiça* “bəyin arvadı”, *boy* “bəy” sözündən), *-çi* (*eqaçi* “böyük bacı”, *eqa* ~ *aka* “böyük qardaş” sözündən), *-aç* (*bekaç* // *bikaç* “bəyin qızı”. “xanım” - qadınlara nəzakətli müraciət məqamında) şəkilçilərindən istifadə edilir [8, s.75-77]. Şəkilçi morfevlərdə semantikanın bu şəkildə dəyişməsi tipoloji paralellərə malikdir. İngilis dilini tədqiq edən L.S.Abrosimova bu münasibətlə yazır: “Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində bir çox affiksəl morfevlər, xüsusən də suffikslər bir neçə sözdüzəldici mənənin göstəricisi kimi çıxış etmək bacarığı nümayiş etdirir və əksinə, heç bir sözyaradıcılığı mənası yalnız bir ifadə vasitəsi ilə bağlı deyildir. Bu zaman belə bir qanunauyğunluq ortaya çıxır: bu və ya digər mənə lüğəvi mənə sistemində nə qədər “mərkəzi”, yaxud universal əsasdırsa, onunla bir o qədər çox formal ifadə vasitələri əlaqəlidir” [6, s.107]. L.S.Abrosimovanın bu mülahizəsi R.Liberin aşağıdakı mülahizəsi ilə səsleşir: “Sözdüzəldici şəkilçilərin çoxmənalılıq və omonimlik təzahürü onu aydın şəkildə göstərir ki, derivasiya morfoloqiyasında asimmetriklik qanunu hökm sürür, yəni, bir tərəfdən, bir şəkilçi ilə mənələrin bütöv qamması verilir, məsələn, tərkibinə daxil olduğu düzəltmə sözdən asılı şəkildə ingilis dilindəki *-y* suffiksi ilə eynilik və diminutivlik, *-er* suffiksi ilə şəxs, alət və işgörənin ifadə olunması, digər tərəfdən isə, bir sözyaradıcılığı mənasının şəkilçilərin bütöv dəsti ilə ifadəsi, məsələn, şəxs ifadə edən isimlər *-er*, *-ee*, *-ant* // *-ent* və *-ist* şəkilçiləri ilə ifadə oluna bilər; inkarlıq mənası *a-*, *dis-*, *in-*, *non-*, *un-*, *-less*, diminutivlik mənası *-ette*, *-ie* // *-y*, *-ikin*, *-let*, *-ling* şəkilçiləri ilə ifadə olunur» [4, s.94].

Məhz bu baxımdan da kiçiltmə şəkilçilərinin semantik baxımdan bu istiqamətdə inkişafı qəbul ediləndir və türk düşüncəsindəki dünyanın dil mənzərəsinə uyğundur. Türklər kişilərin güclü, qüvvətli olması ilə qadınlara incə olmalarını məhz bu cür fərqləndirirlər. Lakin uyğur dilinin bəzi şivələrində *-im* şəkilçisi kişi adlarının qısaldılmış formasına artırılaraq alçaldıcı-təhqiredici semantika yaradır. Görünür, heç bir türk dilində müşahidə olunmayan bu dil təzahürünü uyğur dili üçün innovasiya faktı kimi qiymətləndirmək lazım gəlir.

Qeyd edək ki, kiçiltmə və dimunitivlik semantikasının yaranmasına xidmət edən morfoloji vahidlər tədqiq etdiyimiz hər iki dildə eynidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan və türk dilinə aid diskurslarda bu şəkilçilərin işlənmə intensivliyi, eləcə də yaratdığı semantika bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk dilində əzizləmə semantikasına istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə geniş şəkildə işlənilir. Azərbaycan dilində isə əzizləmə şəkilçiləri daha çox ədəbi dilin bədii üslubunda özünü göstərir. Azərbaycan şifahi nitqində ayrı-ayrı leksik vahidlər I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək əzizləmə semantikasının yaranmasına xidmət edir. Məsələn, *gülüm*, *çiçəyim*, *ürəyim*, *canım* və s. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu mövqedə işlənən mənsubiyyət şəkilçisi artıq mənsubiyyət semantikasına ifadə edə bilmir, yalnız əzizləmə semantikasının yaranmasına xidmət edir. Bu xüsusiyyət türk dilində də müşahidə olunur. Müq. et: *aşkıım*, *annem* və s. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk dilində *-cığım*⁴ şəkilçisi daha fəaldır. Bu şəkilçi qohumluq ifadə edən leksik vahidlərə əlavə olunaraq əzizləmə semantikasına yaratmağa xidmət edir. Müq. et: *anneciğim*, *babacığım*, *ablacığım*, *abiciğim*, *yavrucuğum* və s. Azərbaycan dilində həmin sözlərə *-cığım*⁴ şəkilçisini artırmaq mümkün deyil: **anacığım*, **atacığım*, **bacıcığım*, **qardaşcığım*, **uşaqcığım* və s. Bu cəhət azərbaycanlı və türklərin düşüncəsindəki dünyanın dil mənzərəsindəki fərqli seqmentlərdən qaynaqlanır və bu xalqların dünyaya baxışını ifadə edir.

Azərbaycan dilində bir çox şəxs adlarının tərkibində özünü göstərən *-ş* şəkilçisini də əzizləmə semantikalı şəkilçilərdən hesab etmək olar. Müq. et: Əliş, Vəliş, Fətiş, Məmiş, *Mizoş*, *Səfoş* və s. Göstərilən söz formalar tarixən Əli, Vəli, Fəti, Məmi, Müzəffər, Səfi şəxs adlarının əzizləmə forması kimi meydana çıxmış, Azərbaycan dilinin sonrakı tarixi inkişafı nəticəsində bu fonetik formalarda da qəlibləşmişlər. Qeyd edək ki, bu dil təzahürü tipoloji hadisədir və dünyanın digər dillərində də müşahidə olunur. Məsələn, Böyük Britaniyanın keçmiş baş nazirinin (Toni Bleyer) rəsmi adı *Anthony* olsa da, dünya siyasətində həmin şəxs *Tony* adı ilə tanınır. Məlumdur ki, *Tony* sözü *Anthony* sözünün əzizləmə formasıdır. *Tony* adı hazırki dövrdə heç bir əzizləmə semantikasına ifadə etmir. Çünki bu söz artıq rəsmiləşib və hər hansı əlavə mənə çaları daşımaqdan məhrum olub. Azərbaycan dilindəki Əliş, Vəliş, Fətiş adları da məhz bu səbəbdən əzizləmə semantikasına ifadə edə bilmirlər.

Azərbaycan və türk dillərində funksional şəkilçilərdən biri də *-dakı*² şəkilçisidir. Fəlsəfi aidlik semantikasının ifadəsinə xidmət edən bu şəkilçi hər iki dildə kifayət qədər işləkliyə malikdir. Həm

ümumi, həm də xüsusi isimlərə artırılı bilməsi faktı bu şəkilçini funksional şəkilçi kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Demək olar ki, bütün türk dillərində ta qədim zamanlardan fəal şəkildə aidlik semantikasını ifadə etməsi sübut edir ki, bu şəkilçinin yaratdığı forma və semantika türk düşüncəsindəki dünyanın dil mənzərəsinin vacib elementlərindən biridir. Belə ki, türklər uzun sürən tarixi inkişaf dövründə dildə elə bir forma yaratmışlar ki, bu formanın köməyi ilə aid edilənlə aid olan bir söz-formanın tərkibində ifadə oluna bilirlər. Bunu maliklik semantikasını ifadə edən *-inki*⁴ şəkilçisi haqqında da söyləmək olar.

Azərbaycan və türk dillərində feilin funksional şəkilçiləri də koqnitiv dilçilik baxımından araşdırıla bilər. Həmin şəkilçilərin köməyi ilə isimlərlə feillər (məsdərlər), sifətlərlə feillər (feili sifət) və zərflərlə feillər (feili bağlama) arasında aralıq mövqe tutan söz-formalar yaradılır ki, bu da azərbaycanlı və türklərin dünyaya baxışını özündə əks etdirir.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan və türk dillərində funksional şəkilçilərə koqnitiv dilçilik baxımından yanaşmaqla aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Azərbaycan və türk dillərindəki şəkilçi morfemlərin koqnitiv dilçilik metodları ilə araşdırılması leksika və frazeologiyanın araşdırılması ilə müqayisədə daha çətinidir. Şəkilçi morfemlər, o cümlədən də funksional şəkilçilər kifayət qədər mücərrəd mənalara ifadə etdiyindən həmin morfemlərin linqvokulturoloji semantikasının araşdırılması müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Şəkilçi morfemlərdə çoxmənalılıq və omonimliyin olması, bir şəkilçinin bir neçə semantikada işlənməsi buna aydın sübutdur.

2. Azərbaycan və türk dillərindəki funksional şəkilçilərin koqnitiv dilçilik metodları ilə araşdırılması azərbaycanlı və türk düşüncəsindəki dünyanın dil mənzərəsinin ayrı-ayrı seqmentlərini dəqiqləşdirməyə imkan verir.

3. Azərbaycan və türk dillərindəki funksional şəkilçilər bir deyil, müxtəlif konseptlərin xarakterik cizgiləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksan D. Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. 568 s.
2. Hengirmen M. Türkçe Dil Bilgisi, 8. Baskı, Ankara: Engin yayın evi, 2005. 611 s.
3. Qırçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat), Bakı: Elm, 2000. 453 səh.
4. Lieber R. Morphology and Lexical Semantics. // Cambridge Studies in Linguistics, Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 196 p.
5. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002. 475 səh.
6. Абросимова Л.С. Отражение базовых концептуальных единиц в аффиксальной деривации: общекатегориальные семьи форманта - // Вестник Томского государственного университета, № 9 (111), 2011. стр. 106-110.
7. Буряковская А.А. Димунитивность в английской языковой картине мира. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Воронеж, 2008. 23 стр.
8. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, Москва-Ленинград, 1960. 446 стр.
9. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания, Москва: Наука, 1977. 288 стр.
10. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка, Новосибирск: Наука, 2006. 603 стр.

**Bakı Dövlət Universitetinin Dissertantı*
E-mail: garibovaparvin@gmail.com

Parvina Garibova

**FUNCTIONAL SUFFIXES
AND PSYCHOLINGUISTICS IN AZERBAIJANIAN AND TURKISH LANGUAGES**

Since the end of the last century, world linguistics has paid special attention to the human factor, which is an active subject of knowledge of the world, and has emphasized the importance and significance of the role played by humans in the process of understanding.

This approach to the language of modern linguistics, which has gone through the stages of traditional, philosophical, historical-comparative and structural linguistics, is called the anthropological approach.

Functional suffixes used in Azerbaijani and Turkish languages can and should be approached using cognitive linguistics methods. The article talks about the psycholinguistic features of inflectional suffixes.

Functional suffixes in the Azerbaijani and Turkish languages can be studied against the background of the linguistic landscape in the thinking of the Azerbaijani and Turkic peoples.

Keywords: *cognitive, suffix, functionality, psycholinguistics, concept*

Парвина Гарибова

**ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СУФФИКСЫ
И ПСИХОЛИНГВИСТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ**

С конца прошлого века в мировой лингвистике особое внимание уделяется человеческому фактору, который является активным субъектом познания мира, и подчеркивается важность и значение роли, которую играет человек в процессе понимания. Такой подход к языку современного языкознания, прошедший этапы традиционного, философского, историко-сравнительного и структурного языкознания, называется антропологическим подходом.

К функциональным суффиксам, используемым в азербайджанском и турецком языках, можно и нужно подходить методами когнитивной лингвистики. В статье говорится о психолингвистических особенностях словоисправительных суффиксов. Функциональные суффиксы в азербайджанском и турецком языках можно изучать на фоне языкового ландшафта в мышлении азербайджанского и тюркского народов.

Ключевые слова: *когнитивный, суффикс, функциональность, психолингвистика, концепт.*

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 19.10.2024

Son daxilolma tarixi: 09.11.2024